

Velika ekonomska kriza u Europi (1929.-1933.)

Bošković, Luka

Undergraduate thesis / Završni rad

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Pula / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:137:249433>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-19**

Repository / Repozitorij:

[Digital Repository Juraj Dobrila University of Pula](#)

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Filozofski fakultet

LUKA BOŠKOVIĆ

VELIKA EKONOMSKA KRIZA 1929. – 1933.

Završni rad

Pula, _____, ____ godine

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Filozofski fakultet

LUKA BOŠKOVIĆ

VELIKA EKONOMSKA KRIZA 1929. – 1933.

Završni rad

JMBAG: 0303053566, redoviti student

Studijski smjer: preddiplomski studij povijest

Predmet: Uvod u suvremenu povijest

Znanstveno područje: humanističke znanosti

Znanstveno polje: Povijest

Znanstvena grana: Svjetska suvremena povijest

Mentor: izv. prof. dr. sc. Igor Duda

Sumentorica: doc. dr. sc. Iva Milovan Delić

Pula, _____, ____ godine

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

Ja, dolje potpisani Luka Bošković, kandidat za prvostupnika povijesti ovime izjavljujem da je ovaj Završni rad rezultat isključivo mojeg vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se ne oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio Završnog rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz kojeg necitiranog djela, te da ikoji dio rada krši bilo čija autorska prava. Izjavljujem, također, da nijedan dio rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Student

U Puli, _____, _____ godine

IZJAVA

o korištenju autorskog djela

Ja, Luka Bošković dajem odobrenje Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli, kao nositelju prava iskorištavanja, da moj završni rad pod nazivom „Velika ekonomska kriza 1929.“ koristi na način da gore navedeno autorsko djelo, kao cjeloviti tekst trajno objavi u javnoj internetskoj bazi Sveučilišne knjižnice Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli te kopira u javnu internetsku bazu završnih radova Nacionalne i sveučilišne knjižnice (stavljanje na raspolaganje javnosti), sve u skladu s Zakonom o autorskom pravu i drugim srodnim pravima i dobrom akademskom praksom, a radi promicanja otvorenoga, slobodnoga pristupa znanstvenim informacijama.

Za korištenje autorskog djela na gore navedeni način ne potražujem naknadu.

U Puli, _____ (datum)

Potpis

Sadržaj

Uvod.....	6
1. EUROPA POČETKOM 20. STOLJEĆA.....	7
2. UZROCI VELIKE EKONOMSKE KRIZE 1929. – 1933.	9
3. TIJEK EKONOMSKE KRIZE	16
3.1. Francuska	19
3.2. Jugoslavija	19
4. POSLJEDICE EKONOMSKE KRIZE	22
4.1. Uspon Hitlera	23
5. OPORAVAK OD KRIZE.....	26
5.1. <i>New Deal</i>	26
Zaključak	31
Literatura	32
Sažetak	33
Abstract	34

Uvod

Velika ekonomska kriza jedan je od najznačajnijih događaja u suvremenoj svjetskoj povijesti. To je razdoblje ekonomske katastrofe između dva svjetska rata koje je, unatoč kratkom četverogodišnjem trajanju, ostavilo duboke tragove u desetljećima koja su uslijedila.

Završetak Prvog svjetskog rata donio je brojne promjene u svim sferama života diljem opustošene Europe suočene s velikom neimaštinom i depresijom. Stara ekonomska načela su narušena, a postupno je započela obnova gospodarskih sustava i reforme društva u pojedinim zemljama. Također, velike razlike između društvenih slojeva uskoro su dovele do klasnih borbi, tj. sukoba nezadovoljne niže klase (uključujući radničku) s vladajućim slojem. Više nego ikada prije naglašene su razlike između bogatih i siromašnih, a radničke su klase diljem industrijskih zemalja jačale svoj utjecaj osnivajući sindikate, što je dovelo do velikog nezadovoljstva i frustracija postojećih struktura i nerijetko rezultiralo sukobima prosvjednika i policije. U skladu s time, radnici su stupali u štrajkove boreći se za veće nadnice, humanije uvjete ili kraći radni tjedan, a gospodarski, tehnološki i kulturni rast koji je uslijedio tijekom tzv. „ludih dvadesetih“ naprasno je prekinut pred kraj desetljeća, 1929. godine. Krah burze, streloviti pad gospodarstva diljem svijeta, nespremno je dočekao vladajuće slojeve velikih industrijskih sila. Započevši u SAD-u, ubrzo se proširio i na ostatak svijeta, a uništavajući proizvodnju i trgovinu gdje god je stigla, kriza je imala velik utjecaj i na društveno mnijenje. Pogodovala je jačanju nacionalističkih ideja, države su se okretale same sebi, a oslabila je i međunarodna trgovina i suradnja. Isto tako, rasla je popularnost komunizma, novog političko-ekonomskog sustava koji je pokušao zamijeniti kapitalizam, na što su njegovi pobornici pružili veliki otpor. Kriza je imala dalekosežne posljedice: ne samo da je posredno dovela do događaja poput nacističkog preuzimanja vlasti u Njemačkoj, nego je sudjelovala i u začetku Drugog svjetskog rata. Što se tiče svjetske ekonomije, posljedice su se osjećale dugo, sve do pedesetih, čak i sedamdesetih godina 20. stoljeća.

Na temelju navedenog, teme kojima se ovaj rad bavi obuhvaćaju uzroke, povode i posljedice Velike svjetske krize.

1. EUROPA POČETKOM 20. STOLJEĆA

Velika ekonomska kriza ili velika depresija naziv je za krah ekonomskih sustava širom svijeta u svim većim gospodarskim silama. Započela je 1929. godine u Sjedinjenim Američkim Državama, a nedugo nakon toga proširila se po Europi. Obilježena je deflacijom, masovnom nezaposlenošću i padom međunarodne razmjene, kao i socijalnim problemima.

Početak 20. stoljeća svjetska ekonomija doživjela je veliki uspon. Europa, kao kontinent s najunosnijim gospodarstvom, podijelila se na industrijske sile kao što su Njemačka, Belgija i Velika Britanija, zemlje mješovitog gospodarstva poput Francuske, Nizozemske i Švedske te na zemlje u kojima je primarna djelatnost bila agrarna proizvodnja, kao primjerice Jugoslavija. Pri tome, važno je napomenuti kako je usponu svjetske ekonomije pogodovao i intenzivan tehnološki razvitak. Velika otkrića i izumi u kemijskoj, građevinskoj, automobilskoj i tekstilnoj industriji pridonijeli su rastu gospodarstva i širenju trgovine, a unaprijeđenjem cestovnog i pomorskog prometa te vještijim iskorištavanjem nafte i električne energije ubrzala se i olakšala proizvodnja, dok su se informacije i pošiljke prenosile brže. No, navedene promjene donijele su sa sobom i pojedine nuspojave. Mnoge industrije, uslijed tehnološkog i tehničkog napretka, morale su napraviti kompletan preustroj, a najvećim dijelom zahvaćene su rudarska, cestovna i tekstilna industrija. Glavni pretendent u europskoj borbi za ekonomsku prevlast postao je SAD, čijem je usponu umnogome pridonio napredak u području pogonskog goriva, u prvom redu nafte.

U prvoj četvrtini 20. stoljeća dolazi do dviju velikih promjena na svjetskom gospodarskom planu, kao i u političkim odnosima. To su Prvi svjetski rat (1914. – 1918.) i Oktobarska revolucija koja nastaje pred kraj rata predstavljajući svijetu novi političko-ekonomski sustav, socijalizam.¹ Unatoč poteškoćama u praćenju razvoja gospodarstva u svijetu i njegovom kronološkom određivanju, može se definirati nekoliko razdoblja koja su prethodila krizi, poput onoga koje dolazi netom nakon završetka Prvog svjetskog rata i traje od 1918. do 1920. godine. Problemi karakteristični za taj period pojavili su se u obliku smanjenja industrijske proizvodnje i sporoga oporavljanja ratom pogođenih država, a pojedine države koje su izbjegle

¹ Mazower, Mark, *Mračni kontinent: Europsko dvadeseto stoljeće*, Prometej, Zagreb, 2004., 85.

ratna razaranja poput SAD-a, Japana i nekih europskih država kao što su Velika Britanija, Nizozemska i Švicarska, iskoristile su pruženu priliku i povećale svoju tržišnu moć. U nadolazećem razdoblju, od 1921. do 1923. godine, njih je zadesila hiperprodukcija, a države pogođene ratnim uništenjem, poput Njemačke, Austrije i Francuske suočene su s visokom inflacijom. Od 1923. do 1929. započeo je ponovni uspon svjetskog gospodarstva i proizvodnje koji vrlo brzo doseže razinu iz 1913. godine.²

² Isto, 86.

2. UZROCI VELIKE EKONOMSKE KRIZE 1929. – 1933.

Početak 20. stoljeća Sjedinjene Američke Države uživale su značajan ekonomski procvat. Međutim, on je stvoren nauštrb radnika koji su živjeli u izrazito nepovoljnim uvjetima: prosječno trajanje njihovog radnog tjedna nije se spuštalo ispod sto sati, a i nadnice su bile vrlo niske. Također, klasne razlike su se sve jače osjećale, pa su se radnici zahvaćeni takvim stanjem i nezadovoljni kapitalizmom sve više počeli okretati socijalizmu.

Godine 1910., Victor Berger je kao prvi član socijalističke stranke ušao u kongres. U štrajkovima koji su postali učestali, vlada se odnosila brutalno prema demonstrantima što je rezultiralo gubitkom života mnoštva ljudi kroz okršaje između policije i štrajkaša³, a koliko god se vlasti trudile, klasni sukob sve više intenzivirao. Na navedene događaje u Europi nadovezuje se Prvi svjetski rat kojemu se američki predsjednik Woodrow Wilson protivi s obećanjem da SAD u njemu neće sudjelovati. Tako je i bilo sve do 1917. godine kada se pod krinkom njemačkog napada na putnički brod Lusitania odlučuje da njemačko uskraćivanje prava američkom građaninu ne može biti dopušteno. Međutim, unatoč SAD-ovom isticanju prisutnosti nevinih ljudi na napadnutom brodu, taj je naizgled bezopasan putnički brod služio kao sredstvo za prijevoz velike količine oružja i streljiva.⁴ Ipak, ulazak SAD-a u rat mora se pogledati i iz drugog kuta, jer je 1914. godine u državi započela velika recesija. Nezaposlenost je neprestano rasla, a cijene poljoprivrednih proizvoda su pale i jedino što je spašavalo ekonomiju bile su ratne narudžbe saveznika kojima je do 1917. godine prodano proizvoda u vrijednosti od preko dvije milijarde dolara. I Velika Britanija je sve više postajala tržište za američke proizvode, pa se stvorila misao kako je ratna ekonomija u zajedničkom interesu i bogatima i siromašnima, ali stvarnost je bila daleko drugačija. Industrijalci, poduzetnici i političari govorili su o velikom napretku i zaradi, što se i realiziralo s obzirom na to da se proizvodnja povećala, a nezaposlenost uvelike smanjila. No, postavlja se pitanje koliko je običan radnik imao koristi od stotina milijuna dolara koje su tvrtke tom proizvodnjom zarađivale, jer su ulaskom u rat zapravo bogati pojedinci preuzeli

³ Zinn, Howard, *Narodna povijest SAD-a*, VBZ, Zagreb, 2012., 388.

⁴ Isto, 396.

kontrolu nad ekonomijom. Nadovezujući se na novonastalu situaciju, u svibnju 1915. godine mladi W. E. B. Du Bois člankom o naravi Prvoga svjetskog rata ističe kako je to bio rat za imperij te da je borba između Njemačke i saveznika za Afriku bila i simbol i stvarnost.⁵

Dočetkom rata nastavila se borba sa štrajkašima. U veljači 1919. godine izbio je veliki štrajk u Seattleu u kojem je sudjelovalo sto tisuća radnika zahtijevajući povećanje nadnica čime dolazi do prekida ispravnog funkcioniranja grada, jedina sprovedena aktivnost postaje opskrba hranom i pićem. Štrajk je bio miran i trajao je pet dana, uglavnom zbog pritiska na glavni štrajkaški odbor stvoren zbog nemogućnosti života u potpuno zaustavljenom gradu. Nadalje, socijalistička stranka predstavljala je veliku opasnost kapitalističkom poretku SAD-a. Kapitalisti su se bojali da komunizam ne zamijeni kapitalizam kao vladajući političko-ekonomski sustav, ali početkom dvadesetih godina situacija se uvelike stabilizirala: socijalistička stranka gubila je na moći, štrajkovi su svladani silom, a ekonomija je sasvim solidno funkcionirala. Nezaposlenost je tako u SAD-u 1921. godine iznosila oko četiri i pol milijuna, a već 1927. godine se smanjila na nešto iznad dva milijuna.⁶ Nadnice su rasle, poljoprivrednici su se počeli bogatiti, a obitelji iz srednje klase mogle su si priuštiti automobile, radio prijemnike i hladnjake. Odjednom se milijunima ljudi život promijenio što je dovelo do zaboravljanja klasnih borbi, loših uvjeta života i nezaposlenosti. Međutim, nije sve bilo tako sjajno kao što se čini na prvi pogled. Prosperitet se ipak gomilao na vrhu, zbog čega su na vidjelo ponovno izbijale ogromne razlike između bogatih i siromašnih slojeva.

Godine 1929. proizvodnja zapadnih zemalja dosegla je svoj vrhunac, a vrlo brzo došlo je i do njezinog strelovitog pada koji započinje u SAD-u, najjačoj svjetskoj ekonomskoj sili, zbog čega je i kriza ondje bila najsnažnija i najteža. Imajući u vidu činjenicu da se poslijeratna Europa još oporavljala od ekonomskog šoka prouzročenog Prvim svjetskim ratom i da je SAD bio glavni pružatelj kredita zemljama pogođenim ratom, ne čudi kako se kriza vrlo brzo proširila cijelom Europom, a samim time i svijetom.⁷

⁵ Isto, 397.

⁶ Isto, 417.

⁷ Dukovski, Darko, *Ozračljena povijest: Uvod u suvremenu povijest Europe i Europljana*, Leykam International, Filozofski fakultet u Rijeci, 2012., 92.

Nakon Prvog svjetskog rata ekonomska situacija u Europi bila je u rasulu i cijene su postale nekoliko tisuća puta veće nego prije. Dok je grčka vlada povukla svoju valutu, u Poljskoj se koristilo čak četiri valute, a Beč je bio preplavljen izbjeglicama i siromasima. Ni zapadni dio Europe nije izgledao bolje: u Velikoj Britaniji je bilo oko dva milijuna nezaposlenih, 1923. godine Njemačku je zahvatila hiperinflacija, jačali su neki novi političko-ekonomski sustavi poput socijalizma i nacionalsocijalizma, a šanse za povratak kapitalizma u Europu bivale su sve manje.⁸ Gospodarsku i monetarnu stabilnost Europe iz 19. stoljeća uništile su četiri godine brutalnog razaranja, a rat je primorao države sudionice da uvedu drastične promjene u svome gospodarstvu, čime dolazi do odbacivanja slobodnog tržišta i zlatnog standarda. Dugovi su se gomilali zbog potrebe za financiranjem rata, a SAD je postao glavni izvor kredita.

Nakon ratnog razdoblja, trgovačke mreže u Europi se prekidaju, a pojavljuju se nova industrijska i poljoprivredna središta izvan granica Europe. Također, kriza kapitalizma se nastavlja, a pobjeda socijalizma u Rusiji 1918. godine ukazuje na postojanje novog, boljeg sustava, zbog čega dolazi do poticanja europskih državnika da snažnije prionu na obnovu gospodarstva Europe.⁹ Međutim, problem nastaje uslijed činjenice da je tržište prije rata bilo slobodno, pa se država nije uplitala u gospodarstvo. Takav izostanak državne umiješanosti u gospodarska pitanja karakterističan je za doktrinu koja je nosila naziv „laissez faire“, a istoimeni sustav označavao je potpunu slobodu trgovanja među poduzetnicima koji su prepušteni sami sebi i svojem trgovačkom umijeću. S obzirom na to da je rat doveo do prisilnog miješanja države u ekonomska pitanja, završetkom rata poduzeća odbijaju njezino uplitanje u ekonomsku sferu. Početkom 1920-ih godina, britanski i francuski premijeri Lloyd George i Aristide Briand zajednički dolaze do zaključka da je za obnovu Europe bitno i zapadno i istočno tržište. U slučaju izostanka uspostavljanja tih dvaju tržišta, oni ističu potencijalan gubitak milijuna stanovnika istočne i jugoistočne Europe, kao i otežanu obnovu, što bi se odrazilo i na zapadnu Europu u koju bi došlo razdoblje podzaposlenosti. Dogodi li se sve to, Europu će biti nemoguće vratiti na stari put, tj. na vrh ekonomije, a inflacije će se nastaviti, bit će sve više nezaposlenih i životni standard će opasti. Zato su Britanci i Francuzi došli do ideje za osnivanje

⁸ Mazower, 109.

⁹ Isto, 110.

međunarodnog investicijskog konzorcija radi ulaganja kapitala u srednju i istočnu Europu, a on predstavlja svojevrsnu preteču Europske banke za obnovu i razvoj. Sama ideja nije polučila neki uspjeh, a razlog tome bio je u tome što bankari nisu htjeli posuditi novac sve dok se ne stabilizira stanje u istočnoj Europi. Pošto se George-Briandov plan pokazao neuspješnim, došlo je do neizbježne intervencije vlade koja postaje nužna za spas kapitalizma¹⁰, pa sredinom 1920-ih godina Liga naroda dobiva važnu ulogu u obnovi europske ekonomije. Ta uloga nije se očitovala samo u diplomatskim odnosima država, već je Liga naroda sudjelovala i u ugovaranju financijskih poslova između osiromašenih vlada i zapadnih vlasnika obveznica. Isto tako, državama poput Austrije, Mađarske, Estonije i Grčke pomogla je u pronalasku novca za vladu, ali je ujedno zahtijevala i osnutak nezavisnih središnjih banki. Zapadni ekonomisti odlazili su u istočnu Europu kako bi pomogli u obnovi ratom narušenih ekonomija, a dolazili su na pozicije nadglednika banki, poreznih inspektora i predsjedatelja odbora za izbjeglice. Unatoč tome što je Liga naroda bila međunarodna organizacija, ne može se izbjeći velika uloga i prisutnost britanskih delegata. Oni nisu primljeni s velikim odobrenjem, što ne čudi ako uzmemo u obzir da je Velika Britanija, tj. London, stoljećima predstavljala centar tržišta kapitala u svijetu, pa su Britanci nailazili na brojne optužbe za želju za ostvarivanje nadmoći nad ostalim središnjim bankama Europe. Jedan od uzroka takvih sumnji bila je i činjenica da je britanski delegat u Ligi naroda, Otto Niemeyer, istovremeno bio i direktor Engleske banke („Bank of England“). Neizostavan član Engleske banke zasigurno je i njezin guverner, Montagu Norman, koji je Europu zamišljao kao slobodno tržište u kojem se središnje banke trebaju vezati uz englesku funtu. Njegov glavni cilj bazirao se na zadržavanju Londona na poziciji središta međunarodnog bankarstva, ali te su nade vrlo brzo propale zbog tradicije britanske vlade da se ne petlja u ekonomska pitanja. „Laissez faire“ politika britanskog gospodarstva onemogućila je da se zamisli Lloyda i Normana ostvare, pa je njihova ideja koja postavlja London kao središte kapitalističkog preporoda propala. U cjelini, britanska vlada nije gledala na srednju i istočnu Europu kao na moguće izvore zarade, već su im pažnju privlačili SAD, zapadna Europa i vlastiti imperij. Ni ministarstvo vanjskih poslova nije bilo zadovoljno Ligom naroda, osobito radom njezina Financijskog odbora, pa nove ideje Normana i Georgea nisu imale velikog odjeka među

¹⁰ Isto, 111.

britanskom vladom.¹¹ Isto tako, obnova kapitalizma bila je usporena i trzavicama koje su se pojavile među silama antante oko poticanja oporavka u Njemačkoj, a u prvom redu bila su pitanja u vezi odštete. Naime, Francuzi su ozbiljno shvaćali kažnjavanje Njemačke koja je u to vrijeme trpjela masovnu inflaciju, zbog čega su cijene u prosincu bile sto dvadeset i tri trilijuna puta veće nego prije rata. Unatoč tome francuska sila traži da joj se nametne što veća odšteta, a problemi su dosegli vrhunac 1923. godine nakon što su francuska i belgijska vlada, nezadovoljne njemačkom neisplatom odštete, poslale vojne jedinice i zauzele Ruhr, a Francuska je pod pritiskom Britanaca i Amerikanaca trebala pronaći rješenje pregovorima. Svi ti događaji pokazuju kako je to bilo razdoblje kraja francuske nadmoći u Europi¹², a opsada Ruhra samo je istaknula nespремnost Europe za samostalnu obnovu kapitalizma.

Istovremeno, javlja se previše trzavica među odnosima najjačih europskih ekonomija: Velike Britanije, Francuske i Njemačke. SAD je samo čekao priliku, a već krajem rata postao je najveća kreditorna sila. Između ostalog, američke su humanitarne organizacije rješavale problem gladi u Ukrajini i pomagale pri naseljavanju izbjeglica, a za samo pet godina, Amerikanci su uvelike pridonijeli miru u pogledu odšteta i njihov je kapital pokrenuo obnovu Europe.¹³ Međutim, uplitanje SAD-a u Europi je povećao strah od njihova preuzimanja primata na tržištu. Mnogi političari i sindikalisti uvidjeli su prijetnju koju predstavlja SAD, pa su upozoravali na neophodno nadnacionalno uzdizanje i ujedinjenje Europe koje bi bilo u stanju nositi se s brzo rastućom moći SAD-a. Nagovoreni od strane Francuza i ohrabreni ekonomskim rastom sredinom 1920-ih godina, europski čelnici u Locarnu 1925. godine potpisuju sporazum kojeg francuski premijer Briand naziva početkom obnove Europe. 1927. godine u Ženevi se održava međunarodna ekonomska konferencija koja, prateći stope Lige naroda, teži k osnivanju Sjedinjenih europskih država koje bi se mogle nositi sa Sjedinjenim Američkim Državama. No, s obzirom na to da su Britanski industrijalci bili međusobno podijeljeni između imperija i Europe, a Francuzima je nedostajalo snage, i ovaj je pokušaj europskog ujedinjenja brzo propao.

¹¹ Isto, 112.

¹² isto, 113.

¹³ Na istom mjestu.

Sredinom 1920-ih došlo je doba stabilnosti i uspjeha, valute su dovedene u red, a Velika Britanija, Italija, Njemačka i Francuska uvele su zlatni standard. Središnje banke započele su s radom, panika se smirila i počeo se opet posuđivati novac diljem Europe. Jugoslavija se vratila zlatnom standardu tek 1931. godine, ali su se odmah vidjele dobre strane povratka kapitalizmu.¹⁴ Unatoč tome, oporavak je bio krhak i postojao je velik broj znakova koji su ukazivali na moguću katastrofu. Njemačka i Britanska trgovina bilježila je pad u odnosu na 1913. godinu, a iako je razdoblje „ludih dvadesetih“ bilo prosperitetno, rijetko koja država se uspjela okoristiti i postaviti solidne temelje ekonomije koji bi možda i pretrpjeli krizu koja je slijedila. Vlade su više bile zaokupljene zaštitom svog tržišta i proizvođača, a nisu se okretale globalnom tržištu, iako su cijene proizvoda godinama padale. Osim globalne konkurencije, oporavak Europe 1920-ih godina usporavala je i njezina gospodarska politika. Povratak na zlatni standard zahtijevao je snižavanje razine plaća i cijena, kao i smanjenje socijalnih davanja a to je u Velikoj Britaniji dovelo do velikog štrajka 1926. godine. Problem Europe ležao je u tome što se pokušavalo vratiti na predratnu stabilnost, a ona nije bila moguća zbog rastuće moći radničke i seljačke klase koja je inzistirala na višem životnom standardu. Također, bilo je pojedinih industrijalaca i sindikalaca koji su zahtijevali gospodarsku politiku vođenu po uzoru na američki model visokih plaća i široke proizvodnje, ali inflacija je i dalje bila velika bojazan europskih ekonomista, tako da je i ta opcija odbačena. U konačnici, Europa je imala svezane ruke. Britanija, kao najveći svjetski prijeratni bankar više nije bila u mogućnosti davati kredite, pa je sve ovisilo o SAD-u. Uzevši u obzir to da su ulagači zbog tržišnog rasta dionica 1928. godine vratili kapital natrag u SAD, a već sljedeće godine povukli ostatak svojih dobara iz Europe, dogodio se međunarodni slom financija. Slom burze, 1929. godine uništio je međunarodnu trgovinu, nakon čega je uslijedila ogromna agrarna kriza. Naime, smanjile su se poljoprivredne cijene, pa su seljaci bili prisiljeni zaduživati se. Time dolazi do gomilanja proizvoda i automatskog smanjivanja potražnje, a nezaposleni su počeli napuštati sela i odlaziti u europske gradove. Dok je narod skapavao od gladi, zalihe hrane su propadale ili ih se namjerno uništavalo.¹⁵

¹⁴ Isto, 114.

¹⁵ Isto, 116.

Europa je u periodu između dva rata bila suočena s raznim problemima. Obnova međunarodnih i trgovačkih odnosa nije bila lak zadatak nakon izuzetno razornog rata koji je distancirao narode država pobjednica i narode ratom poraženih država. Kao i obično, nakon rata uslijedile su ekonomske i socijalne krize, a europski kontinent jedva da je bio spreman nositi se s time. U skladu s time promijenio se i odnos sila u svijetu. SAD je potpomogao u obnovi Europe, a europski kapitalisti tražili su način kako da spase ekonomiju.

3. TIJEK EKONOMSKE KRIZE

Za početak krize uzima se krah burze na Wall street-u, točnije 24. listopada 1929. godine popularno zvan „Black Thursday“, dan kada je započela panika zaposlenika burze, a već nekoliko dana kasnije, tj. 29. listopada 1929. godine, dolazi do samog sloma burze, na dan obilježen nazivom „Black Tuesday“. Naime, sredinom 1929. godine američka industrija doživljava svoj vrhunac, ali i dolazi do velikog jaza između proizvodnje i potrošnje, tzv. hiperprodukcije. U skladištima se samo nakupljala neprodana roba što je prouzročilo uništenje tržišta, jer je takav višak izazvao spuštanje cijena i smanjenje proizvodnje. To je dovelo do otpuštanja velikog broja ljudi, da bi na kraju došlo i do pada vrijednosti dionica. Slom je bio toliko snažan da su vlasnici poduzeća u roku od samo nekoliko dana izgubili čitavo bogatstvo i završili na ulici, a poduzeća su im otišla u stečaj. Tome svjedoči i činjenica da je na dan pada burze izgubljeno trinaest milijuna dolara u dionicama, a u razdoblju između 16. i 29. listopada izgubljeno je čak trideset milijardi dolara.¹⁶ Istovremeno se i u Velikoj Britaniji dogodio slom burze koji je zbog druge vremenske zone nazvan „Black Friday“.

Slom tržišta burze obilježio je početak velike ekonomske krize u SAD-u, što je okarakteriziralo ekonomiju kao krajnje nepouzdanu. Bankarske strukture bile su nezdrave, vanjska trgovina bila je nerazumna, a raspodjela dohotka neravnomjerna. Kritika socijalista temeljila se na isticanju nepouzdanosti kapitalizma kao sustava vođenog željom za korporativnim profitom, što ga čini nestabilnim i nepredvidljivim. Iako su se povukli mnogi potezi u cilju reforme i stabilizacije kapitalizma, on je 1929. godine bio i dalje nesiguran. Nakon sloma, ekonomija jedva da je postojala, a šok je bio neopisiv. Najmanje pet tisuća banki se zatvorilo, kao i veliki broj poslovnih poduzeća, a veće tvrtke koje su nastavile s radom otpuštale su zaposlenike i snižavali nadnice onima koji su ostali. Panika među dužnosnicima bila je velika i

¹⁶ Isto, 94.

mase ljudi okupljale su se ispred njujorške burze gdje su se dionice prodavale za sitniš, a onda je uslijedio i val samoubojstava. Čak jedanaest dužnosnika burze izvršilo je samoubojstvo.¹⁷ Proizvodnja je pala za pedeset posto, a 1933. godine otprilike petnaest milijuna ljudi ostalo je bez posla, točnije svaki deseti Amerikanac. Ford Motor Company sa sjedištem u Detroitu, koji je do tada zapošljavao sto dvadeset i osam tisuća radnika, 1931. godine tu je brojku spustio na trideset i sedam tisuća, a ista je situacija pratila i druge industrije, pa je u tekstilnoj industriji u Novoj Engleskoj otprilike polovica radnika ostala bez posla. Stručnjaci zaduženi za organiziranje ekonomije izgovore su pronalazili u brojnim neopravdanim uzrocima, zbog toga što nisu mogli pronaći rješenje, a nisu htjeli priznati činjenicu da je cijeli sustav bio izrazito labilan.

Neposredno prije kraha, američki predsjednik Herbert Hoover izjavio je: „Mi smo u Americi danas bliže pobjedi nad siromaštvom nego ikad prije u povijesti bilo koje zemlje“¹⁸, a par mjeseci nakon te izjave, otkaze je dobilo sedamdeset i pet tisuća ljudi. Ipak, uskladišteno je čak milijun tona hrane, ali jednostavno nije bilo profitabilno prodati ih. Tako su se skladišta gomilala odjećom koju si nitko nije mogao priuštiti, a stambene zgrade su napuštene, jer ljudi nisu mogli plaćati najam. Zbog toga su ih prebacivali u takozvane „Hooverilles“, drvene nastambe s nekoliko tisuća naguranih ljudi. Zemljoposjedi poljoprivrednika prodani su na dražbama, dok su siromasi, beskućnici i cijele obitelji pogođene glađu prolazili pored neobrađenih polja koja su im mogla dati prijeko potrebnu hranu. Međutim, zbog pada cijena polja su ostajala zapuštena, a ljudi su postajali sve nezadovoljniji i samim time opasniji. Pojavile su se prve pobune u kojima je jedino što su ljudi zahtijevali bila hrana, a postoji mnogo zapisa koji nam danas dočaravaju tu turobnu situaciju. Tako se šetajući New Yorkom moglo naići na velik broj ljudi koji čekaju u redu za hranu iz kotlova vruće juhe i kruha koji su pristigli kamionima. Nadalje, 1932. godine na noge su se digli veterani iz Prvog svjetskog rata koji su, ostavši bez posla, izgledniji marširali sve do Washingtona. Pokret je nazvan maršem premijske vojske, zbog toga što su išli u Washington s potvrdama o premiji u rukama, čime su zahtijevali da ih Kongres isplati. Dolazili su iz svih dijelova zemlje, bili su različitih zanimanja, a skupilo ih se oko dvadeset tisuća. Spavali su na ulicama, u improviziranim nastambama koje su

¹⁷ Galbraith, John Kenneth, *Veliki slom 1929.: Kako nastaju velike svjetske krize*, VBZ, Zagreb, 2010, 99.

¹⁸ Zinn, 423.

napravili od kartonskih kutija i drvenih sanduka, ali unatoč svemu, senat im je odbio zahtjev o isplati. Većina ih je odbila otići, pa je predsjednik Hoover naredio da ih se deložira, a stiglo je više bojni, čak i nekoliko tenkova. Vojskom je zapovijedao General Douglas MacArthur, a sudjelovali su i bojnici Dwight Eisenhower i časnik George S. Patton (sva trojica časnika imat će kasnije zapaženu ulogu u Drugom svjetskom ratu). Suzavcem su rastjerali veterane, dok su barake zapaljane. Epilog su zaključili dvojica ubijenih veterana, usmrćena beba od niti godinu dana i tisuće veterana ozlijeđenih suzavcima i plinom, a usred ovakvih nemilih događaja, nesposobnost vlade da riješi krizu i brutalno postupanje s ratnim veteranima okrenulo je javnost protiv predsjednika Hoovera.¹⁹

3.1. Kriza u Velikoj Britaniji

Od samog početka, pristup kojim su vlade odgovorile na krizu poprilično je nejasan. Prvi potez vlade bilo je smanjenje javne potrošnje, a ovisnost o ulagačima je bila toliko velika da se moglo samo čekati povratak povjerenja u strane ulagače i odluku o ponovnom ulaganju kapitala. Unatoč činjenici da je nezaposlenost bila veliki problem, vlada se nije konkretno uhvatila u koštac s takvim gorljivim pitanjem. Stajalište britanske vlade bilo je usporedivo s „kapetanom i časnicima velikog broda koji se nasukao za vrijeme oseke; nikakvi ljudski naponi ne mogu odsukati brod sve dok prirodni tijek plime ne počne ponovno strujati.“ Zlatni standard nije se mijenjao, a kada je početkom 1929. godine „Bank of England“ najavila porast kamatnih stopa, novine su ga prenijele kao konačnu osudu vjere u deflaciju i dragocjenost novca.²⁰ Ministarstvo financija smatralo je kako treba smanjiti plaće i naknade za nezaposlenost, a Velika Britanija je tijekom 1920-ih provodila politiku ugroženosti od Sovjetskog saveza. Nesposobno vodstvo, u prvom redu od strane političara Stanleya Baldwina, dovelo je do slabljenja britanske moći u svjetskoj politici. Suočeni s problemom nezaposlenosti, rudari se odlučuju na štrajk kojim dolazi do promjene političkog stanja u Britaniji i dolaska laburista na mjesto konzervativaca.²¹ Velika Britanija vratila se poslijeratnom protekcionizmu, uvedene su uvozne kvote na

¹⁹ Isto, 428.

²⁰ Mazower, 116.

²¹ Dukovski, 254.

poljoprivredu, a carina je udvostručena. Vladino uplitanje najviše se osjetilo u poljoprivredi, pa je u deset godina britanska vlada uložila približno četrdeset milijuna funti da bi potakla proizvodnju šećerne repe, što je rezultiralo pojavom tridesetak tisuća novih radnih mjesta.²²

3.2. Francuska

Niti jedna država poslije Prvog svjetskog rata, osobito za vrijeme krize, nije izgubila na značaju kao Francuska. Nekoć moćna vojna, ekonomska i politička sila u tom je razdoblju davala posljednje trzaje moći. Francuski se politički sustav zasnivao na premoći skupštine, na potpunoj ovisnosti vlade i gotovo nepostojećoj vlasti predsjednika republike. Ono po čemu se Francuska politička scena razlikovala od američke i britanske bilo je djelovanje više podjednako snažnih stranaka. To je utjecalo ne samo na izvršnu vlast nego i na razvoj cjelokupnog francuskog društva, a onodobni politički život Francuske bio je naviknut na česte stranačke krize i zavrzlake i u takvom se stanju Francuzi nisu mogli adekvatno nositi s krizom. Iako je većina država Europe tada odbacivala zlato, zanimljivo je istaknuti da ga je Francuska, baš naprotiv, nagomilavala, pa na nju kriza nije tako snažno djelovala do 1934. godine kada su druge zemlje već počele bilježiti lagane oporavke.²³ Političar Raymond Poincarè bio je taj koji je u drugom mandatu kao premijer svojim potezima pomogao riješiti financijske probleme Francuske. U nekoliko godina stabilizirao je čitav njezin monetarni sustav koji se održao sve do početka Drugog svjetskog rata²⁴, a Francuska je bila prva država koja je uvela uvozne kvote i uvozne licence kao sredstvo obrane domaćeg tržišta, što se pokazalo kao još razornije za međunarodnu trgovinu od carine.²⁵

3.3. Jugoslavija

²² Berend, 67.

²³ Dukovski, 94.

²⁴ Dukovski, 255.

²⁵ Berend, 65.

U vrijeme velike ekonomske krize, slabije poljoprivredno razvijene zemlje, među kojima je bila i Jugoslavija, bile su ispunjene nestašicom deviza koja se javila kao posljedica pada vrijednosti izvoza poljoprivrednih dobara. Od 1929. do 1932. godine, devizni priljev pao je sa 11,6 milijardi dinara na 3,9 milijardi dinara, a ni prihodi izvoza robe nisu bili pošteđeni, pri čemu je iznos pao sa 7,9 milijardi na 3 milijarde dinara. Kao da to nije bilo dovoljno, Njemačka je 1931. godine prestala plaćati ratnu reparaciju čime je Jugoslavija ostala bez dodatnih milijun, a možda i više dinara. Međutim, pad deviznog priljeva nije bio jedini razlog krize u Jugoslaviji. Drugi razlog bilo je povećanje vanjskog, ali i unutarnjeg duga Jugoslavije uzrokovanog Prvim svjetskim ratom. Padom nacionalnog dohotka, javni dug narastao je sa 34,7 milijardi na 38,8 milijardi dinara i postalo je gotovo nemoguće riješiti se nagomilanog duga, osobito onog unutrašnjeg koji je neprestano rastao. Tako je 1939. godine ukupan dug iznosio 24,6 milijardi dinara, od čega je unutrašnji bio 12,6 milijardi, a vanjski 12 milijardi dinara.

Javni dug Kraljevine Jugoslavije 1929-1939, u milijunima dinara²⁶

GODINA	UNUTARNJI DUG	VANJSKI DUG	JAVNI DUG
1929.	5.193,9	29.466,9	34.660,8
1930.	5.351,6	29.055,8	34.407,4
1931.	5.500,6	30.384,0	35.884,6
1932.	6.020,3	32.763,2	38.783,5
1933.	7.972,0	18.326,0	26.298,0
1934.	8.731,0	20.643,0	29.374,0
1935.	8.662,0	21.049,0	29.711,0
1936.	8.900,0	21.378,5	30.278,5
1937.	9.300,0	15.400,0	24.359,0
1938.	9.300,0	14.200,0	23.500,0
1939.	12.620,0	12.000,0	24.620,0

²⁶ Gnjatović, Dragana, „Dužnički teret Kraljevine Jugoslavije u vreme velike ekonomske krize“, *Megatrend revija*, 13, 3, 2016., 21-44.

Teret javnog duga sve više je gušio Jugoslaviju za vrijeme ekonomske krize. On je nastao prije, a širio se za vrijeme, kao i nakon Prvog svjetskog rata. Svaki zajam koji je Jugoslavija preuzela ili zaključila do 1932. godine bio je neposredna posljedica političkih, gospodarskih ili socijalnih promjena uzrokovanih Prvim svjetskim ratom.

Rat je ostavio za sobom teret financijskih obaveza koje su nadaleko prelazile fiskalne mogućnosti Kraljevine Jugoslavije. Kontinuirani rast javnog duga bio je rezultat nasljeđivanja obaveza na vanjskom i unutarnjem planu, a za vrijeme svjetske krize, njegov se rast pretvorio u krizu i Kraljevina Jugoslavija postala je jedna od najzaduženiji europskih zemalja. Više od polovice duga odnosilo se na međunarodne obaveze stvorene ratnim dugovima i dugovima izravno ili neizravno nastalim prije rata. Uzimajući to u obzir, kriza zapravo nije bila posljedica loših poteza jugoslavenskog gospodarskog vrha, već je političko nasljeđe Jugoslavije bilo suviše nagomilano dugovima. Time se pokazalo da manje razvijene zemlje siromašne kapitalom, neovisno o tome kakvu politiku vodile, mogu lako upasti u krizu, a da se nisu same izravno dovele do toga. Zbog toga razvijene zemlje, tj. glavni izvori kredita, i dalje ostaju važan čimbenik u međunarodnim financijskim odnosima.²⁷

Iz svega navedenog može se zaključiti da je kriza imala različite odjeke u različitim svjetskim industrijama. U SAD-u je tako došlo do velike gladi i nasilnih prosvjeda, ali to nije bio toliko izražen slučaj u Velikoj Britaniji, Francuskoj i Jugoslaviji. Kao država u kojoj je kriza započela, SAD je najviše patio i u njemu su se posljedice osjećale najduže, a ono što povezuje sve četiri države jest pad proizvodnje, velika nezaposlenost i nesposobnost političkog vrha da adekvatno i na vrijeme riješi nastalu krizu. Ipak, Francusku od ostalih država razlikuje njezino gomilanje zaliha zlata koje privremeno uspijeva pauzirati krizu, a Jugoslavija je, osim zbog posljedica krize, patila i pod teretom visokih dugova koji su kočili njezin oporavak. Sve četiri države bile su međusobno isprepletene kreditima, zbog čega je oporavak jedne vrlo vjerojatno označavao i utjecaj na oporavak drugih zemalja.

²⁷ Gnjatović, Dragana, „Dužnički teret Kraljevine Jugoslavije u vreme velike ekonomske krize“, *Megatrend revija*, 13, 3, 2016., 21-44.

4. POSLJEDICE EKONOMSKE KRIZE

Slom burze 1929. godine uništio je međunarodnu trgovinu čime je prouzrokovana ogromna agrarna kriza. Naime, smanjile su poljoprivredne cijene, a zauzvrat su seljaci tjerani na zaduživanje i došlo je do gomilanja proizvoda i automatskog smanjivanja potražnje. Nezaposleni su napuštali sela i odlazili u europske gradove, a zalihe hrane su propadale ili ih se namjerno uništavalo dok je narod skapavao od gladi. Mnogo stvari su otpočeta bile pogrešno postavljene, a postepenim odmicanjem krize moglo se uočiti pet temeljnih slabosti, koje čine loša distribucija dohotka, loša korporativna struktura, loša bankovna struktura, dvojbena stanje vanjskotrgovinske bilance i loše stanje ekonomske inteligencije.²⁸ Promjene na političkom planu vidjele su se i u prekidu poštivanja ugovora potpisanih polovicom 1920-ih godine, a 1928. je čak trideset zemalja potpisalo odluku o smanjenju carinskih ograničenja. Međutim, izbijanjem krize države su odbacile taj sporazum i okrenule se gospodarskom nacionalizmu koji je uzrokovao pad vrijednosti svjetske trgovine sa šezdeset osam milijardi na dvadset četiri milijarde u samo četiri godine.²⁹ Nakon 1933. godine, ekonomija se nije naglo oporavila, a glavni razlog tome bio je presnažan utjecaj krize. Tek pred kraj desetljeća počeli su se osjećati određeni pomaci. Ipak, međunarodna trgovina i dalje je trpjela posljedice rata i krize koje su postepeno dovele do migracije europskog stanovništva i procesa urbanizacije koji je snažno utjecao na preustroj društva u novom europskom poretku. Unatoč tome što su države omogućile daljnji razvoj gospodarstva, postupno se udaljavaju od potpune kontrole nad gospodarstvom. Godine 1937. ponovno dolazi do lagane krize koja je najviše pogodila Francusku, dok su druge zemlje više-manje ostale imune na nju. Tek pred početak Drugog svjetskog rata osjetio se umjeren porast ekonomije, najviše u SAD-u, Velikoj Britaniji i Francuskoj.³⁰

²⁸ Galbraith, 161.

²⁹ Dukovski, 97.

³⁰ Isto, 99.

4.1. Uspon Hitlera

Hitlerov uspjeh na političkom planu bio je usko povezan s političko-ekonomskom situacijom u svijetu. Njegova nacionalsocijalistička stranka bila je zapravo samo dio šireg pokreta političkog nacionalizma. Iza 1919. godine, njemački je narod uživao nekoliko godina gospodarskog rasta, ali nedugo nakon toga uslijedio je veliki kolaps koji je uzrokovao mnoge političke promjene i, što je najgore od svega, donio je socijalne razdore u već krhko njemačko društvo. Slabile su liberalne i socijaldemokratske stranke, a iznimno jačale nacionalsocijalistička i komunistička stranka. Strah od pada kapitalizma bio je vrlo razvijen, upravo zbog toga što se smatralo da bi on označio i raspad cjelokupnog društvenog sustava, a neredi i kriminal su rasli i mnogo ljudi stradavalo je u političkim okršajima. Policija je bila nemoćna, sukobi su se često rješavali oružjem, a čak je i Hitler nosio pištolj sa sobom. Svi ti događaji bili su simptomi moralne krize uzrokovane ekonomskim kolapsom.

Mnogi Nijemci, čak i oni koji nisu bili članovi nacionalsocijalističke stranke, s odobrenjem su gledali pad Weimarske republike, a stvaranje Njemačke podržano je s velikim ushićenjem. Prvi svjetski rat ostavio je tri teške traume njemačkom narodu: prva trauma bila je glad zbog britanske blokade, drugu je činio pad vrijednosti novca, a treću strah od građanskog rata. Uz to, velik broj ljudi umro je od gladi ili bolesti uzrokovanih ratom, glavnim razlogom stopostotnog (ponekad i većeg) rasta cijena, a krivnja se nerijetko pripisivala židovima za koje se smatralo da svojom pohleptom i gramzivošću za profitom uništavaju društvene slojeve.³¹

Nadalje, ratne reparacije početkom 1920-ih godina samo su produbile netrpeljivost između zemalja Europe. Francuska je zahtijevala sve veće cijene zbog čega je došla u sukob s Velikom Britanijom koja je bila za smanjenje reparacije. Njemačka nije uopće imala u planu plaćati reparaciju, zbog čega dolazi do francuske okupacije Ruhra. Međutim, unatoč tome što su Francuzi bili uvjereni da će time prisiliti Nijemce na plaćanje, Njemačka pritisnuta utjecajem krize si to nije mogla priuštiti, pa se na kraju slučaj jednostavno morao riješiti sporazumom. Ipak,

³¹ Aly, Götz, *Hitlerova socijalna država: Pljačka, rasni rat i nacionalni socijalizam*, Fraktura, Zagreb, 2012, 50.

nepobitna se činjenica temelji i na tome da je Njemačka bila u mogućnosti isplatiti reparaciju, ali to nije htjela.

Dakle, umjesto stišavanja ratnih strasti, reparacija je samo potaknula nastavak razdora među državama. Francuska se osjećala zakinuto, a Njemačka opljačkano³² i reparacije su samo pogoršale već nestabilne odnose između Francuske i Velike Britanije, a to je imalo ulogu i u nadolazećim predratnim godinama. Ipak, reparacijama je najviše ostala pogođena Njemačka koja nije samo izgubila rat, već i dobar dio teritorija. Također, prisiljena je na razoružanje, a uspjeli su joj stvoriti i osjećaj ratne krivnje za koju se nije smatrala odgovornom³³ i zapravo je nacionalsocijalizam najvjestije iskoristio krizu iz 1929. godine u kojoj su prepoznali kako javnost „guta“ priče o društvenoj obnovi i nacionalnom identitetu.³⁴ Krajem 19. stoljeća, točnije do početka Prvog svjetskog rata, Njemačka je bila druga industrijska sila svijeta čiji se rast se zasnivao na visokokvalificiranoj radnoj snazi i uspješnoj primjeni tehnike u proizvodnji. Država se više-manje držala po strani, poticala je samo razvoj infrastrukture, a gospodarstvo je bilo u rukama privatnih korporacija. Godinu dana nakon Prvog svjetskog rata, njemačko gospodarstvo pokušalo se vratiti na predratnu razinu: ponovno su se pokrenula zapošljavanja i promicala se vanjska trgovina. Međutim, Njemačku je vrlo brzo zadesila velika nedaća, i to u obliku visoke inflacije, 1923. godine. Inflacija je primorala Njemačku na zaduživanje i ovisnost o državnim ulaganjima, a kriza iz 1929. godine dovela ju je do uključivanja u gospodarstvo zbog ublažavanja pada proizvodnje i nezaposlenosti. U samo četiri godine krize, trgovina je pala za pedeset posto, a skoro polovica radne snage ostala je bez posla i država je bila pred bankrotom.³⁵ Isto tako, kriza je donijela sa sobom i probleme socijalne prirode. Pristalice marksizma nacionalsocijalističko gospodarstvo smatrali su oblikom ekstremnog kapitalizma, dok su komunisti prozivali Hitlerovu vladavinu nad Njemačkom kao „terorističku diktaturu najšovinističkijih i najimperijalističkijih elemenata financijskog kapitalizma“. Hitler je bio zastupnik teorije ograničenog živonog prostora, poznatom pod nazivom „Lebensraum“, čije ime iza sebe skriva zemlje potrebne za održavanje nacije ili rase. Uzimajući u obzir to da Njemačka za svoje stanovništvo nije imala dovoljno zemlje ni resursa, jedino rješenje

³² Taylor, Allan John Percival, *Uzroci Drugog Svjetskog rata*, Znanje, Zagreb, 1994., 67.

³³ Isto, 71.

³⁴ Isto, 44.

³⁵ Isto, 44.

postalo je nasilno osvajanje i zbog toga je Hitler svojim ministrima govorio da budućnost Njemačke ovisi o ratnom naoružanju, a upravo rat omogućava dotok resursa koji se nisu mogli steći u tadašnjem kapitalističkom sustavu. On kao glavni razlog njemačkog poraza u Prvom svjetskom ratu navodi slabost gospodarstva, i zato najvažnijim smatra osnaživanje gospodarstva kojim bi stekao temelj budućim ratnim akcijama. Plan mu obuhvaća državno upravljanje gospodarstvom i poticanje ograničenog privatnog vlasništva samo u slučaju da zadovoljava nacionalni interes³⁶, a svojim je stavovima stvorio i zadržao potporu naroda i tijekom 1930-ih godina. Nezaposlenima je obećao rad koji im je i osigurao, a u samo par godina smanjio je broj nezaposlenih sa šest na nešto manje od dva milijuna ljudi. Međutim, unatoč zapošljavanju velikog broja ljudi, plaće su bile puno niže od onih iz sredine 1920-ih godina, a satnice i mirovine sve do 1945. godine nisu dosegle razine iz perioda prije dolaska Velike ekonomske krize. No, to nije poljuljalo vjeru Nijemaca u nacionalsocijalističku državu. Čak štoviše, sve je više rasla vjera u to da stvari napokon kreću nabolje.³⁷

Kriza je unazadila svjetsku ekonomiju i morala su proći desetljeća da se stanje ponovno stabilizira, a tome definitivno nije išla u prilog ni činjenica da nisu sve države jednako patile, niti je kriza imala jednako trajanje u svim državama. Napeti međunaordni odnosi i gospodarski nacionalizam davali su podlogu nacionalizmima u zemljama poraženim u ratu, a krizom teško pogođen njemački narod sve više je vjerovao u nacizam kao u jedini mogući izlaz iz krize. Ljudi su slijepo vjerovali u Hitlerove namjere i zapravo su se vrlo lako pomamili slušajući njegove priče o veličini arijske rase.

³⁶ Isto, 396.

³⁷ Ally, 53.

5. OPORAVAK OD KRIZE

Strah europskih kapitalista od sovjetskog socijalizma pogurao ih je da se ozbiljno uhvate u koštac s rješavanjem krize. Sreća u nesreći i propasti slobodne trgovine ležala je u tome što su se pojavili neki novi koraci prema oporavku, a jedan od njih bio je ekonomski nacionalizam koji je u mnogim zemalja imao veći uspjeh nego zlatni standard. Domaća roba jest bila skupa, ali se barem nakon toliko vremena uspjelo potaknuti proizvođače na napredak. Politika „Laissez faire“ se napuštala, vlade su određivale tečaj valute, a počela se planirati i količina proizvodnje. Od Sovjeta se preuzela državna kontrola i planiranje politike, čime su cijene su prestale padati, zaposlenost je počela rasti, a industrije poput kemijske i tekstilne počele su rasti. Od 1932. do 1937. godine količina industrijske proizvodnje porasla je za šezdeset sedam posto u Švedskoj i četrdeset tri posto u Velikoj Britaniji.³⁸ U nacističkoj Njemačkoj nezaposlenost se smanjila sa pet milijuna na manje od jednog milijuna, a do 1939. godine ostvarena je puna zaposlenost.³⁹ Sve u svemu, zatvorena nacionalna ekonomija stvorila je kratkoročno rješenje za europski kapitalizam. Pokrenula se i industrija, doduše samo u okviru država, ali se usprkos laganom napretku sve do 1950-ih godina industrija Europe nije uspjela modernizirati. Istaknute mane nacionalnog kapitalizma bile su i niske plaće i loši radni uvjeti. Usprkos rastu, trgovina u 1937. godini, nije dosegla razinu iz 1929., a Europa se podijelila na britanski imperijalistički blok, Francusku, zemlje pristalice zlatnog standarda i nacističku Njemačku.⁴⁰

5.1. New deal

Franklin Delano Roosevelt bio je 32. predsjednik SAD-a i tu je dužnost obavljao u četiri mandata, najdulje u američkoj povijesti. Vodio je američku vladu za vrijeme teških prilika, velike depresije i Drugog svjetskog rata. Godine 1911., ušao je u senat savezne države New York u kojoj započinje njegov politički uspon, ali deset godina kasnije dijagnosticirana mu je dječja paraliza zbog koje više nije mogao samostalno

³⁸ Mazower, 129.

³⁹ Isto, 130.

⁴⁰ Isto, 132.

hodati i koja je bila krucijalna za njegovu daljnju političku karijeru. Naime, njegovi protivnici često su isticali njegov invaliditet, ali unatoč tome Roosevelt je vješto skrivao vlastiti hendikep iz čega je proizašla i zabrana fotografiranja dok sjedi u kolicima.⁴¹ To su bila teška vremena za Ameriku, osobito zbog toga što je bilo poželjno da predsjednik izgleda zdravo i sposobno. Neovisno o tome, on 1929. godine postaje guverner New Yorka što mu pruža vrijednu podlogu za predsjedničku kandidaturu, a na izborima u studenom 1932. godine pobjeđuje tadašnjeg predsjednika Herberta Hoovera.⁴² Roosevelt je i ranije bio potican na kandidaturu, ali je to oštro odbio zbog vlastite procjene kako još nije vrijeme. Pri tome je važno istaknuti da su prije krize republikanci bili iznimno popularni među narodom i kreditiralo ih se za ekonomski napredak. No, dolaskom krize oni gube na popularnosti i postaju glavni krivci za njezino izbijanje, što Roosevelt prepoznaje i vješto iskorištava priliku. U vrijeme kandidature, on već naveliko obećava izlazak iz krize predlažući javnosti svoje rješenje poznato pod nazivom „New Deal“.

Glavna razlika između Hoovera i Roosevelta bila je u samom poimanju krize. Dok je Hoover na krizu gledao kao na nešto međunarodno i smatrao da cijeli svijet snosi odgovornost i obavezu njezinog reguliranja, Roosevelt je s druge strane smatrao da je ona domaćeg porijekla, što je bitno obilježilo njegovu daljnju politiku koja se u najvećoj mjeri zasnivala na zalaganju za ekonomski nacionalizam. Za vrijeme Rooseveltove inauguracije, narod SAD-a mučila je velika nezaposlenost, a poljoprivredne cijene dotakle su dno i gladne su žene kopale po smeću tražeći najmanje količine hrane. Ekonomski status industrija diljem svijeta bio je očajan, Japan se okrenuo imperijalizmu na azijskom kopnu, a u Njemačkoj je jačao nacizam Adolfa Hitlera. Ljudi su se počeli pitati mogu li uopće demokratske institucije ublažiti katastrofu, a na Rooseveltovu se reakciju uvelike čekalo, iako je nada za oporavak bivala sve manja. Kao i Hoover, on je vjerovao u ograničeno vladino djelovanje na stimulaciju ekonomije koju je smatrao samoodrživom, pa je prvim korakom smatrao dugoročne reforme koje bi spriječile buduću depresiju, ali i povećale zaštitu i sigurnost američkom narodu i nadao se da će SAD zaštititi od daljnjih ekonomskih kriza i mogućih ratnih agresija. I Hoover je još uvijek ostao vrlo aktivan u politici, a usred pogoršanja ekonomije vršio je veliki pritisak na Roosevelta da napokon

⁴¹ Freidel, Frank, *Franklin D. Roosevelt: A Rendezvous with Destiny*, Little, Brown and Company, Boston, New York, Toronto, London, 1990., 47.

⁴² Isto, 72.

provede svoj „New Deal“.⁴³ Također, sukobili su se i oko pitanja zlatnog standarda. Hoover je smatrao da je za oporavak svjetske ekonomije od izrazite važnosti držanje uz zlatni standard, a Roosevelt je već intenzivno razmišljao o njegovom napuštanju.

Zlatni standard zapravo je bio samo regulirajući sustav uspostavljen 1870. godine i korišten sve do početka Prvog svjetskog rata. Taj standard pridonio je stabilnijim tečajevima, a svjetski novac bilo je zlato koje je držalo cijenu, pa se tako plaće u pojedinim zemljama nisu bitno razlikovale. Neke od karakteristika bile su i velika stabilnost cijena i visok stupanj privrednog rasta u svijetu, a loše strane zlatnog standarda otkrile su se u trenutku u kojem proizvodnja zlata više nije mogla pratiti stopu proizvodnje svjetske trgovine. Upravo zbog toga, „New Deal“ je bio zamišljen kao regulacija ekonomije koja će malim koracima uzrokovati velike promjene. Poljoprivreda je bila prva stavka na koju je Roosevelt obratio pažnju i koju je smatrao ključnom za oporavak. Smatrao je da će vraćanje kupovne moći seljaka stimulirati industrijski oporavak i da je njezin pad uzrokovao rušenje cjelokupne ekonomije 1920-ih godina, a veliku važnost pridavao je i podizanju cijena poljoprivrednih proizvoda. Razmišljajući na duge staze, planirao je milijune nezaposlenih vratiti natrag na polja gdje bi sami sebi proizvodili hranu, a u isto vrijeme radili u lokalnim decentraliziranim tvornicama.

Neposredna nužnost u zimi između 1932. i 1933. bila je smanjenje proizvodnje i povećanje cijena osnovne robe, a cijena žitarica bila je toliko niska da su seljaci palili kukuruz i pšenicu da bi se ugrijali. I dok je tako u nekim dijelovima hrana trunila, u drugim su čak i farmeri gladovali. U krizi agrarne depresije Roosevelt je pokazao svoju vještinu odnosa s javnošću i unatoč tome što je često napominjao da bi poljoprivredni zakon trebao ovisiti o volji farmera, tajno je vršio pritisak na seljačke sindikate da se međusobno pomire i prihvate jedinstveni program. Program „New Deal“, proveden je između 1933. i 1938. godine, a većina odredbi ugledala je svjetlo dana za vrijeme prvog Rooseveltovog mandata. Programi su se temeljili na tri načela: olakšanje, oporavku i reformi, od kojih se olakšanje odnosilo na nezaposlene i siromašne, oporavak na ekonomiju, a reforma na novi financijski sustav kojim bi se spriječila ponovna depresija. Reforme su bile toliko kontroverzne da su nadišle prijašnja zakonodavstva⁴⁴, kapitalizam se trebao reorganizirati tako da se prevlada

⁴³ Isto, 90.

⁴⁴ Isto, 123.

kriza i stabilizira i zaštiti sustav, a usto se trebao i smanjiti veliki broj štrajkova koji su štetili Rooseveltovu imidžu. Donesen je i Zakon o nacionalnoj obnovi koji je trebao preuzeti glavnu riječ u rukovođenju ekonomije i s kojim su se složili vlada i radnici, ali njime se upravljalo samo u početku velike kompanije dok običan puk nije imao posebne koristi od njega. Uprava za prilagodbu poljoprivrede, nastala također na početku Rooseveltova mandata, više je pogodovala velikim nego malim farmerima.

Cilj Rooseveltovih reformi u prvom redu povezivao se sa stabiliziranjem ekonomije, a tek u drugom planu bila je stvarna pomoć nižim klasama koje su snosile sve posljedice krize. Pomoć im je osiguravana u minimalnim mjerama, i to samo kako bi se spriječile daljnje pobune koje su u tom periodu bile česte i snažne. Narod je prestao čekati pomoć vlade i počeli su uzimati stvar u svoje ruke, a diljem zemlje događale su se deložacije, ali i njihovo organizano bojkotiranje od strane nezadovoljnog naroda. Samopomoć je trajala neko vrijeme i bila je hvalevrijedan potez očajnih ljudi, ali nije se dugo održala, jer je ekonomija sve više posustajala. U tom kontekstu, javlja se pitanje je li Roosevelt shvaćao potrebu za pomaganje nezaposlenim pojedincima, gladnim obiteljima i beskućnicima u prvim godinama njegova mandata. Je li ljude na vrhu uopće bilo briga za radničku klasu?⁴⁵

1934. godine donesen je Wagner–Conneryev zakon čija je zadaća bila reguliranje radničkih sporova zamišljeno kroz osnivanje sindikalnih odbora koji bi rješavali sporove i pritužbe. Upravo te iste godine štrajkovi i pobune dosegli su svoj vrhunac, a teška i nepodnošljiva situacija unijela je bijes među ljude i započeli su veliki nemiri. Mnoštvo ljudi je bilo ozlijeđeno i ubijeno, a intervenirala je i vojska, ali štrajkaši su bili neumoljivi. Štrajkali su radnici svih djelatnosti, od lučkih radnika do seljaka i tekstilnih radnika i opći štrajk u San Franciscu zapravo je umanjena onoga što se zbilja dogodilo, to je bio bunt kolosalnih proporcija koji je okončan tek opozivanjem na prestanak od strane sindikata, i to nakon što je Roosevelt primoran ozbiljnošću situacije osnovao Odbor za posredovanje.⁴⁶ Međutim, njegov zakon opet nije bio od pomoći najsiromašnijim seljacima, čak štoviše, natjerao ih je da napuste svoje posjede. Tek nacionalni odbor za radničke odbore 1935. godine Wagnerovim zakonom doprinosi stabilizaciji radničkih buntova, a ubrzo se našao i pred Vrhovnim sudom, no presuda je proglasila zakon ustavnim. Vlada je dobila dopuštenje za

⁴⁵ Zinn, 432.

⁴⁶ Isto, 433.

reguliranje međudržavno trgovanje i štrajkovi su tome samo štetili. Zbog toga, novi zakon pomaže sindikatima u boljoj organizaciji, a istovremeno i boljoj stabilizaciji trgovanja.⁴⁷ 1938. godine završava vladavina „New Deal“ programa, a razlog tomu bila je kriza u inozemstvu koja se počela činiti važnijom od krize u samoj američkoj državi. Broj nezaposlenih smanjio se za par milijuna ljudi, no i dalje je iznosio visokih deset milijuna. U praksi kriza u SAD-u nije došla pod kontrolu sve do ulaska u Drugi svjetski rat, a dok se ostatak svijeta okretao radikalnoj desnici ili radikalnoj ljevici, Roosevelt je manje-više bio centar. Ipak, „New Deal“ krizu nije ni približno zaustavio, ali ju je makar uspio malo ublažiti.⁴⁸

⁴⁷ Isto, 438.

⁴⁸ Sellers, Charles, Henry May, McMillen, R. Neil, *Povijest Sjedinjenih Američkih Država*, Barbat, Zagreb, 1996., 325.

Zaključak

Velika ekonomska kriza ili velika depresija uzrokovala je tektonske promjene na socijalnom, političkom i gospodarskom planu. Nikad prije svijet se nije suočio s takvom neimaštinom, glađu i depresijom. Ožiljci su bili duboki, a klasne razlike nikad veće. U oporavak se uložilo mnogo truda i pažnje, no on je tekao sitnim koracima, isprva jedva zamjetnim. Industrijske zemlje polako su počele ponovno uvoditi slobodnu trgovinu i kapitalizam, iako se našao na rubu ponora, uspio se održati. Nažalost, kraj krize nije riješio brojna socijalna pitanja s kojima su se pojedine države susrele, a primat europskih država na području ekonomije nepovratno se izgubio. Velika Britanija okrenula se trgovanju i ulaganju u svoje kolonije, dok je Francuska najviše izgubila krizom, gubeći prijašnji veliki utjecaj na svjetsku politiku, što se najviše vidjelo tijekom Drugog svjetskog rata. Isto tako, velika važnost daje se Franklinu Rooseveltu i njegovom „New Deal“ programu kojeg se kreditira kao obustavljača krize. No, temeljitim proučavanjem ne može se zaobići sumnja u zaustavljanje krize putem „New deal-a“, jer pojedine činjenice ukazuju na to da je Roosevelt samo produžio njezino trajanje. Ne može se tvrditi niti da je Drugi svjetski rat doista zaustavio krizu. Naime, istina je da se za vrijeme rata mnogo ljudi opet zaposlilo i da je ekonomija počela rasti, ali ljudi su bili zaposleni u ratnoj industriji i nije se proizvodila roba za svakodnevnu upotrebu. Ono što se može reći jest to da se mogući uzrok kraja krize krije u povratku normalnoj poslijeratnoj ekonomiji, slobodnoj od čvrste vladine ruke, jer završetkom rata budžet države raste, cijene se smanjuju s astronomski visokih razina, a tržište napokon postaje slobodno.

Literatura abecedom

1. Aly, Götz, *Hitlerova socijalna država: Pljačka, rasni rat i nacionalni socijalizam*, Fraktura, Zagreb, 2012.
2. Berend, Ivan T., *Ekonomska povijest Europe dvadesetog stoljeća*, MATE, Zagreb, 2012.
3. Dukovski, Darko, *Ozrcaljena povijest: Uvod u suvremenu povijest Europe i Europljana*, Leykam International, Filozofski fakultet u Rijeci, 2012.
4. Freidel, Frank, *Franklin D. Roosevelt: A Rendezvous with Destiny*, Little, Brown and Company, Boston, New York, Toronto, London, 1990.
5. Galbraith, John Kenneth, *Veliki slom 1929. : Kako nastaju velike svjetske krize*, VBZ, Zagreb, 2010.
6. Gnjatović, Dragana, „Dužnički teret Kraljevine Jugoslavije u vreme velike ekonomske krize“, *Megatrend revija*, 13, 3, 2016., 21-44.
7. Mazower, Mark, *Mračni kontinent: Europsko dvadeseto stoljeće*, Prometej, Zagreb, 2004.
8. Overy, Richard, *Diktatori: Hitlerova Njemačka i Staljinova Rusija*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2005.
9. Sellers, Charles, Henry May, McMillen, R. Neil, *Povijest Sjedinjenih Američkih Država*, Barbat, Zagreb, 1996.
10. Taylor, Allan John Percival, *Uzroci Drugog Svjetskog rata*, Znanje, Zagreb, 1994.

Sažetak

Prvi svjetski rat ostavio je europski kontinent u rasulu, prekinuta je međunarodna trgovina. Nezadovoljne mase ljudi nisu više vjerovale u kapitalistički ustroj. To je dovelo do mnoštvo štrajkova. Tijekom 20ih godina 20. stoljeća došlo je do uspona ekonomije i proizvodnje. U SAD-u je proizvodnja je toliko narasla da se dogodila hiperprodukcija, tj. zasićenost tržišta proizvodima, što je automatski dovelo do pada cijena na burzi. Pad se dogodio praktički preko noći, ljudi su ostali na ulici, a poduzeća su propala. Država nije bila spremna na krizu takvih razmjera, radnike se otpuštalo na tisuće. Situacija je bila toliko kritična, da se ljudi nisu mogli niti prehraniti. Kriza u Njemačkoj je dovela do jačanja Hitlerove nacionalsocijalističke stranke. Loša ekonomska situacija budila je frustracije u ljudima te tako nezadovoljni, Hitlerove ideje su im se počele činiti kao jedini izlaz. S druge strane Atlantika, u SAD-u, Franklin Roosevelt, iznio je svoj program oporavka pod nazivom „New Deal“. Njegov plan je bio državnom intervencijom ponovno oživjeti gospodarstvo, organizirao je javne radove i usvojio nove zakone vezane za cijene proizvoda na tržištu. Situacija je došla pod kontrolu tijekom Drugog svjetskog rata, razlog tomu je bila opća mobilizacija ljudi u vojnu industriju i logističku potporu. To je dovelo do punjenja državnog proračuna, a nakon Drugog svjetskog rata ekonomije su već stale na noge, cijene su se snizile te se moglo vratiti normalnoj trgovini.

Ključne riječi: Velika ekonomska kriza, burza, Laissez faire, slobodno tržište, kapitalizam, nacionalsocijalizam, Roosevelt, New Deal

Abstract – The Great economic crisis 1929.-1933.

World War I left the European continent in chaos. The international trade was aborted. Dissatisfied mass of people distrusted the capitalist structure. This led to a massive amount of strikes. During the 1920s there was a rise in economy and production. In the USA the level of production was so high that it soon led to hyper productions which automatically led to the downfall of the stock market. The crash happened quickly, almost over the night, people were left on the streets and the companies went bankrupt. The government wasn't prepared for a crisis of these proportions. Thousands of workers got fired. The situation was so critical that people couldn't even feed themselves. The crisis in Germany led to the uprising of Hitler's national socialist party. Bad economic situation brought out the frustration in people and so Hitler's ideas were perceived as the only way out. Across the Atlantic, in the USA, Franklin Roosevelt carried out his recovery programme by the name "New Deal". His plan was that the government should intervene and stimulate the economy, he organized public works and adopted laws related to the prices on the market. The situation came under control during World War II, the reason being the general mobilization into the war industry and logistic. This led to the enrichment of the state budget. After WWII economies have stabilized, the prices went down and the return to a healthy economy was finally made possible.

Key words: Great economic crisis, Stock market, Laissez faire, Free market Capitalism, National socialists, Roosevelt, New Deal